

A M A G Y A R P R O T E S T Á N S I R O D A L M I T Á R S A S Á G
V A L L Á S - E R K Ö L C S I F E L O L V A S Á S A I

A FELEKEZETEK SZEREPE AZ ÁLLAMÉLETBEN.

ÍRTA
S A M A G Y . P R O T . I R O D A L M I T Á R S A S Á G 1 8 9 1 . É V I V A L L Á S - E R K Ö L C S I F E L O L V A S Á S A I
E L S Ő E S T É L Y E N E L Ő A D T A

D^R. Pulszky Ágost

Ára: 10 kr.

BUDAPEST
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA
1891.

Dr. Pulszky Ágost előadása
a felekezetek szerepéről az államéletben.

Tartotta a «Protestáns irodalmi társaság» 1891 évi «valláserkölcsei felolvasásai» első estélyén.

Tisztelt hölgyeim és uraim !

Midőn a protestáns irodalmi társaság igen tisztelt titkárnak felszólításával azon kitüntetés ért, hogy az őz idén tartandó előadások sorát megnyissam, gondolkodóba estem a felett, vajjon minő tárgy lehetne az, a mely egyrészt menten a mindennapi politika szenvedélyességétől és köznapi vonásaitól, másrészt elég népszerű és mégis közvetlen érdekű lenne arra, hogy e felolvasások keretébe beilleszthető legyen; s akkor eszembe ötlött, hogy az újkori élet bonyodalmai között igen gyakran sajátságosan ellentétes jelenségeket látunk. Többek közt csak néhány héttel ezelőtt is útonútfélen oly állításokat hallhattunk, a melyek jelentősége iránt sem azok, akik azokat gyakran hangoztatják, sem azok, a kik a közvélemény hatása alatt készségesen elfogadják, teljesen tisztában nem lehetnek. Egyfelől majd mindennapos azon panasz, vád, vagy allítás – már az illetők egyéni felfogása szerint – hogy különös és nem illő dolog, hogy a XIX. század utolsó évtizedében a törvényhozás termében is, a társadalmi érintkezés alkalmával is nem ritkán felekezeti kérdések forognak szóban, másfelől hírlapokban s a nyilvános élet egyéb terein szinten, mihelyt katolikus egyházi részről oly követeléseket támasztanak, melyeket bizonyos tekintély dicsfénye környez, gyakran találkozunk azon nézet-

tel, hogy államférfiúi bölcsesség rejlik az engedékenységben, sőt a méltánylásban, vagy legalább abban, hogy a visszautasítás, ha már múlhatatlan, minél szelídebb alakban történjék. Ez egymással tulajdonképpen ellentétes állításokkal szemben pedig önként felmerül a kérdés, hogyan férnek meg egymással egy s ugyanazon közvéleményben s hogy mi az alap, a melyen nyugszanak ?

Valójában kétértelmű mind a két tétel, s hajlam vagy tetszés szerint akár kedvezőn, akár kedvezőtlenül magyarázható. Ha meggondoljuk, hogy általában minden felekezetben van közös vonás, hogy minden felekezet mélyén és talajául ott van a vallási érzelem és meggyőződés, a mely tiszteletre kell hogy gerjeszsen. bármint az épület, a mely azon emelkedik, – ha meggondoljuk azután azt, hogy tulajdonképpen több a közös és olyas, a mi az embereket összekapcsolja ezen mély érzelmekben, mint az, a mi őket az azokból levont következtetésekben szétválasztja, – ha csak ugyan úgy tekintjük a felekezeteket, mint a vallási érzelmelek előzmények, egyéniségek, korok szerint különböző nyilvánulásait, mint különféle alakjait annak, a mit egy nagy angol költő igen helyesen nevezett az indulattól, az áhítattól eltelt erkölcsiségnek – mert végre is ez a vallásnak legmélyebbre ható, lényegét leginkább megközelítő meghatározása, – ha meggondoljuk, mondom, mindezt s ha továbbá részesei vagyunk ama meggyőződésnek is, hogy a hol közügyről, a hol a közérzelemről, a hol a közvélemény nyomása sürgette intézkedésektől; közös állami lét igényelte rendszabályokról van szó, ott nem az az irányadó, a mi az egyes emberek meggyőződésében különválnak, a mi pusztán egyéniségükhöz van mérve, hanem az, a mi őket összefűzi, egymáshoz vonzza, akkor abban, ha nyilvános tárgyalásokban és eszméiteken felekezeti kérdések játszanak irányadó szerepet, csakugyan olyas valamit látunk, a mi felfogásunkkal, érzelmünkkel ellenkezik. Ha viszont úgy értelmezik a felekezeti álláspont kárhóztatását, mint a mely megtagadja az ember jogát, küfön nézeteket táplálni, külön történeti előzmények alapján érlelt meggyőződéshez ragaszkodni, vagy esetleg azt, a mit nevelése, a mit egész lélekállapota és világnézlete szerint igaznak tart, bizonyítani s hirdetni, sőt mint a mely megköveteli, hogy meggyőződését mellékesnek tekintse, vagy eltagadja másokkal szemben, ha tehát a felekezeti szempontokról való lemondást, mint a merő közöny dicsőítését, mint a lelkieken való semlegesség szükségét

hirdetik, ez szintén oly szempont, a melyet helyesnek bizonyára senki sem fog ítélni.

Másrészt, a mennyiben a katolikus egyház már elméleténél és jellegénél fogva külön igényeket támaszt az állam iránt, az e követelmények szelíd vagy engedékeny felfogását illetőleg természetes és a történet igazolása szerint okvetlenül helyes, hogy mindazon kérdésekben, a melyekben a vallási meggyőződésből fakadó mély érzelm megsértésének lehetősége fenforog, az állam a telhetőleg legszelídebb, a lehető legenyhébb alakban lépjen fel és hogy ha múlhatatlannak tartja az egyház érdekeivel ellenkező saját létfeltételei érvényesítését, azokat mintegy bársony keztyűvel érintse. a mi nem zárja ki azt, hogy a kezét, melyen a keztyű van, szilárd elhatározás vezesse és hogy erős idegekkel nyúljon feladatához. Ellenben a ki ez alatt azt érti, hogy a katolikus egyház azért, mivel földöntúli tekintélyt követel magának, ezen tekintélynél, tizenennyolcz századon át kezelt hatalomnál s viszontagságos múltjánál fogva jogot nyert volna másokkal szemben magasabbra helyezkedni, mint a hogy a mások lelkiismerete s egyenjogú igényei ezt megtörhetik, az a korszellemmel s azon szabadelvűséggel ellenkező állápontra helyezkedik, a melynek lényege az egyenjogúság, minden őszinte meggyőződésnek egyformán tiszteletben tartása, az állam minden tényezőjének pusztán az állam szempontjából egyenlő megítélése s jogokkal felruházása.

Egyébiránt a felfogások ily ellentétes voltának lehetőségét beláthatjuk, megérthetjük, ha azokat kellőleg elemezzük és gyökerükig visszahatolunk. Így aztán fenforgásukból tisztába jöhetünk a felekezetek szereplésével és különösen hazánkban való jelentőségével.

Ennek útja a történeti kutatás s az eredmények bölcsészeti mérlegelése volna. Ez alkalommal azonban a feladat a maga teljességében alkalmasint túlhaladná erőmet, (ejtegetése talán a tisztelt hallgatóság türelmét is kimerítené; így csak egyes példákkal fogok felvilágosítására iparkodni s ha nem is eszközölhetem a megoldást, talán módjára utalhatok.

Két évvel ezelőtt Londonban az ethikai társaság, mely előkelő írókból és tudósokból, nagy erkölcsi erőt képviselő egyénekből alakult magas színvonalon álló társaság, egy a jelenlegihez hasonló jellegű felolvasási sorozatot rendezett. E társaság nevét, ethikai jelzőjét onnan vette fel, hogy céljául kitűzte a történetből, az államéletből a társadalmi intézkedések

köréből mindazon szempontok kiemelését és köztudatra juttatását, a melyek az erkölcsiségnek a túlvilágiaktól eltérő tekintetekből felekezeti és vallási különbségek nélkül való terjesztésére alkalmasak és a melyek azon meggyőződésre vezetnek, hogy minden komoly társadalmi munka, megmérhetetlen erkölcsi háttérrel és jelentőséggel bír és hogy az erkölcsiségnek minden akár az egyházi, akár a világi téren eszközölt előhaladása közvetve tulajdonképen a vallási érzelmet is hatályosbítja és bar nem valamely különleges felekezeti irányzat túlsúlyra emelkedésére, hanem minden vallásosság közös becses elemének, az áhítatos áldozatkésztségnek növekvésére s egyúttal azon valódi türelem terjedésére vezet, a mely nem a közönyösségben leli forrását, hanem annak elismerésében, hogy számos különböző út vezethet az üdvözülésre és hogy az, a mi a hitben becses, tulajdonképen nem látszólagosan közvetlen tárgya, hanem épen amaz indulat és indokok, a melyek az ismertről és kézzelfogható-ról a végtelen és az ismeretlen sejtelmére juttatnak el. Az etnikai társaság említett felolvasásainak első sorozata a különböző létezett és létező vallási rendszerekről szól és pedig a legnagyobb változatosságban. E felolvasások legfeltűnőbb sajátosságos vonása az, hogy nem egy szempontból lettek megbírálva a vallási rendszerek, hanem hogy a fennálló közöl mindegyiknek tüzetes ismerője vagy kiváló hívője adta elő elveit, tanait, rendszerét. Az ó-kor már pusztán történeti mythológiáin kezdték az assyriaiaknak és babylo-niaknak ékírásban fenmaradt emlékem, a melyeket azok legalaposabb kutatói: Rawlinson kanonok és Boscawen fejtegettek; majd China két vallási rendszerén folytatták a confucianizmuson és a taoizmuson, a melyet leghírveesebb európai tanulmányozói: Léggé cambridge-i tanár és Balfour adtak elő; – sorban áttértek a buddhizmusra és hinduizmusra, a melyekről Beái és a nagyhírű Sir Alfréd Lyall értekeztek; ezután a chinai és japáni jelenlegi vallási rendszerek magyarázata következett, ottan működött hittérítők és más, azon tájakon hosszas időn át tartózkodott egyének részéről; a parsi vallás tanait ismertette utóbb Dadabhai Narodji, a bombayi parsi egyházközség világi előljárója; a sikh vallást, a mithraizmust s a mohamedán tanokat külön-külön adták elő részletesen hivatott tudósok, míg a zsidó hit erkölcsi vonatkozásairól s újabbkori viszontagságairól Marks londoni rabbi tartott felolvasást. Az ősgermán pogány-ságról és a karácsonyi mythosokról is lelünk értekezésekre

s így jutott a felolvasások sora a keresztyénségig, a melynek különböző felekezetei képezték azután ismertetés és magyarázat tárgyait. Arra ugyan nem telt idő, hogy apróra fejtegetések mind a kétszázhuszonhat felekezet tanait, a melyet a statisztikában igen lelkiismeretes angolok a keresztyénség kebelében felszámítanak: mindazáltal az ezek közül Angliában képviseltek minden jelentékenyebbikének egy-egy irányadó férfja mutatta be azon szellemi mozgalmat, a mely az illető egyház vagy felekezet híveit lelkesíti. A katolikus egyházzól, ékesen szóló papja, Castelloe szólott igen tüzetesen két előadásban; a svedenborgianus egyház lelkésze, Child, kifejtette ennek rejtélyes tanait: majd az anglikanizmus szervezetét és álláspontját magyarázta a nagyhirű Curteis kanonok, az állami egyház egyik legelőbb bajnoka; az unitáriusok nevében Crosskey szólt, a birminghami unitárius egyház élén álló lelkész: a methodismusról igen érdekes előadást tartott Amos Sheldoné asszony, a methodistikus hagyományokban legtekintélyesebb családok egyikének sarja, majd az independensek amerikai és angol szövetségének elnöke. White Edward adta elő az independensek tanát; a quaker reformatiót Pollard ismertette; a baptisták tanairól azok világi elnöke: Clifford szólt s ezeken kívül még a felekezetek s tanok hosszú sora képezte buzgó fejtegetés tárgyát.

Mindenesetre rendkívüli és csodálatos jelenség ez, hogy egy és ugyanazon teremben a felolvasások egy és ugyanazon körében, egy és ugyanazon közönség előtt, egész sora jelentkezzék a kitűnő, saját felekezeteik tanainak igazságától áthatott férfiaknak, hogy ezek feszélyezve ne érezzék magukat arra nézve, hogy egymás jelenlétében szabadon, tartózkodás nélkül adják elő nézeteiket külön, sokban ellentétes egyházaik múltjáról, jelenjéről, reményeiről; sőt, hogy nyugodtan összeférjenek közös működésben olyanok, kik ezelőtt még csak száz évvel is egymást okvetlen csupán anathemával illethették volna. Rendkívüli ritka jelenség, magában is tanújele nemcsak a türelmességben való haladásnak, hanem egyszersmind azon kiváló komolyságnak és a fontosság ama méltánylatának. a melylyel Anglia a vallási kérdések iránt ma újlag érdeklődik és a mely lehetségessé teszi, hogy a felekezeti álláspontok ismertetése a felekezeteken kívül állókra nézve is majdnem oly jelentőségű, mint az illető felekezeteknek híveire nézve.

Egyébiránt még egy mozzanatra kell a figyelmet felhívnom. Az említett felolvasók közül egyik-másik talán azon

reményben vett részt a felolvasásokban, hogy lelkeket fog a saját hite részére hódítani; ez azonban kivételes eset volt; legtöbbször ennek feltevését is visszautasították, mikor a szószékre léptek s egészen nyíltan bevallották, hogy ők annak dacára, hogy saját nézeteiket helyeseknek tartják, hogy saját felekezetök hitétől nem tágítanak és a jövőben annak számára rendkívüli szerepet remélnek, mégis azon felfogást táplálják, hogy jövőben is fenn fognak maradni a különbségek és eltérések a vallási nézletek terén és hogy ezen sokszerűségnek ép oly fontos szerepe van az emberiség életében, mint a minő fontos a nemzetek különvált léte, az egyes nemzetiségek különfejlődése a történet keretében, mindamellett, hogy az emberiség végcélját oly állapot képezi, a melyben összes tényezőinek, összes elemeinek, összes tagjainak teljes és tartaléktalan együttműködése majdan lehetővé válik, természetesen csupán teljesen eszményi körülmények közt, beláthatatlanul távol jövőben. Igazolva volna e nézet által a felekezetek szaporodása és szétvállása, s tagadhatatlan, hogy vannak feltételek, a melyek mellett ez czélszerű, sőt üdvös lehet.

Nálunk nem következett be az egyházi szervezetek ily szétforgácsolása. Mindenesetre nem érdektelen tehát azt vizsgálni, mi okozta másutt a felekezetek nagy számát, mi nálunk a tömörebb alakulatok fenmaradását: továbbá vajjon kívánatos-e vagy sem, hogy a jelenlegi keretben megmaradjon nálunk a felekezetek szervezete, vagy vajjon nem volna-e czélszerűbb oly állapot, mint a minőnek képét egyrészt a szabad Anglia, másrészt az állami élet és szellemi fejlődés ellentétes sarkán levő Oroszország nyújtja?

Tagadhatatlan ugyanis, hogy két nép az, a melynek körében buján tenyésznek a különféle felekezetek, újra meg újra szétválnak különböző irányokban, új és új egyházi szervezetekben. Az egyik az angol-szász nép Angliában és Amerikában, a másik az orosz nép Oroszországban. Csak-hogy e kettő között a hasonlatosság csak külső és hogy kellőleg megérthessük, még egy harmadik, tőlünk távol eső ország képét kell felidézünk, mely talán kulcsot fog szolgáltatni e jelenségek magyarázatára. Még egy nép, vagy nem is nép, hanem birodalom volt az – a mieinktől távol eső korszakban, – a melyben számtalan felekezet keletkezett; ezek azonban nem felekezeteknek, hanem különféle vallásoknak, különféle egyházaknak nevezték magukat, ámbár valójában nem volt köztük nagyobb eltérés, mint a minő ma nyilvánul a felekezetek közt. E tünemény észlelhető

ugyanis a régi római történet császári korszakának második és harmadik évszázadaiban. Eltekintve a különféle filozófiai iskoláktól és a különféle mystikus tanoktól, a melyek körül a híveknek rejtélyes kis csoportjai kerültek össze, akkor is a keresztyén egyház kebelében magában egyik felekezet, vagy a mint egymást nevezték: haeresis a másikat követte, üldözte, akkor is számtalanok voltak az eltérések, a melyekben a hagyomány nyilatkozott, a melyet azonban minden esetben a megváltóra és az apostoli korra vezettek vissza azok, a kik magukat közvetlen követőknek, közvetlen orthodox hívőknek hirdették. A különféle irányok, a különféle egyházak, a különféle schismák és felekezetek egymással összeütköztek, igénybe vették megannyian kisebb-nagyobb mértékben a világi hatalom kardját és az élet küzdelmeiben lassankint csekély számra apadtak le, lassankint egy pár főiránylatban megállapodtak, a metaphysikai és erkölcsi gondolatok főtámpontjai szerint csoportosulva, míg a többi elveszett, elenyészett. Csakhogy ez iránylatok nem voltak képesek nyugodtan egy és ugyanazon állam keretében megélni, hanem tüzzel-vassal pusztították egymást és az eredmény az lón, hogy a kelet és nyugat azon szétválását, a mely már világi tekintetknél fogva is bekövetkezett, az egyházi érzélem és tanok tekintetében való szétválással mélyítette és orvosolhatatlanná tette azon úrt, a mely már régóta fennállott a görög metaphysikai és a római jogi és erkölcsi világnézet között: így a keresztyénségnek azon töredékei, a melyek a birodalom hagyományaitól végkép elszakadtak. Egyiptomban, Syriában, Abyssiniában, Indiában, talán Chinában is, mint egészen jelentéktelenek, a többi keresztyénséggel sem művelődési, sem emberszerető művekben többé egyáltalán kapcsolatban sem álló kis csoportokká törpültek el és asztak össze. E körülmények azt eredményezték, hogy a nemes góth nemzetet mint arianust üldözték a frankok, üldözték a burgundok, üldözték az elgörögösödött rómaiak, míg végre az egyházzal együtt a nemzetet is tökéletesen kipusztították. Az lón az eredmény, hogy Angliában végre a kelta és angolszász elem nemcsak nyelvi és nemzetiségi tekintetben, hanem már a legrégebb időktől fogva a húsvéti szertartások és a húsvét időpontjának meghatározása körül kifejlődött szokásokban is egymással ellentéteseknek mutatkoztak, hogy az ír egyházat, a szentek ez egyházát, elnyomta a római egyház, melyet Bonifácz terjesztett és hirdetett mint apostol Angliában.

Itt látjuk először a felekezetek keletkezésének, elszaporodásának és egyszersmind küzdelmének jelenségét. Természetes, hogy azok, a melyek végre diadalmaskodtak és a világi hatalom kardját a maguk kezébe kerítették, mindig megtagadták azt, hogy felekezeteknek tekintessenek; a római egyház magát katolikusnak, egyetemesnek hirdette, a nyugati római birodalom emlékei alapján s példájára: hiszen úgy vélekedett, hogy hivatkozhatik azon mondásra, hogy «securus judicat orbis terrarum», minthogy az orbis terrarum alatt csakugyan nem a világgömböt, hanem csak azt a kört értette, melyet kardja hegyével saját magának Európában vonni bírt. A görög egyház magát orthodoxnak, igazhívőnek és igaztanúnak nevezte és ennek folytán szintén egész ridegen, mint kizárólagosan jogosult foglalt állást és helyet a keleten. A felekezeti elnevezést, a többi vallási nézetekkel bárminő szempontból való egyenlősítést tehát a lehető legnagyobb felháborodással visszautasították Nyugaton és Keleten egyaránt és saját elvöknek, hogy «in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus charitas», csakis az első tételét, t. i. az unitas tételét fogadták el magokra nézve, míg a charitast, a könyörületeséget és az ember szeretet tanát, a mely mindenkire és mindnyájára vonatkozott, félreismerték annak következtében, hogy – mint említettem – a világ körét csupán a saját látkörük határára szorították.

Európa majdnem ezer éven keresztül más feladatokkal volt elfoglalva, semhogy az egyház tanainak vizsgálatába, semhogy az egyház tanainak általában a beavatottak körén kívül álló részletes fejtegetésébe bocsátkozhatott volna. Az egyházi tanokkal való foglalkozás egy aránylag szűk körnek maradt fentartva, mely szűk kör lassankint egy vagy más minőségben a katolikus egyház rendkívül szívós és egyszersmind rendkívül változékony szervezetébe lett felszívva. Ennek daczára azonban még e szűk körben is folyton eltérések merültek fel, csakhogy az egyházi hatalom világi kardjától való félelem következtében ezek nem vallási, hanem bölcsészeti felekezetek nevezetét fogadták el. A XVI században Pál apostolnak egyik régi tana ismét újra és nagy mértékben érvényesülni kezdett: egy régi tan, a mely egyes spiritualistikus körökben mindig életben maradt, a mely azonban a nagy közönség előtt hosszú időn keresztül rejtve látszott lenni. Az apostolnak a hit által való igazulásról szóló tana alapján ugyanis már Szent Ágoston megkülönböz-

teti a hívőknek látható tömegét, a külső egyházat és megkülönbözteti a valódi, a belső egyházat, így a láthatatlan egyházat, a lelkek egyházát, azt, a melyet a hit, a meggyőződés kapcsol össze, szembe helyezte a látható egyházzal, a mely csak külső tevékenységen, külső munkákon és formákon alapul. A látható és láthatatlan egyház ezen különbsége, a mely egy lényeges alapvető keresztyéntan, mert a meggyőződésnek és a hitnek feltétlen becsessége elismerésén és egyszersmind az isteni kegy jelentőségének benső elfogadásán nyugszik, ezen tan mélyen megrendítette a lelkeket, a mikor a reformatió alkalmával mind az ó-kor ismeretkörének felélesztése, mind az egyház fennálló visszaéléseivel szemben a lelkiismeret tiltakozása előtérbe nyomult Európaszerte és innen az, hogy úgy Luther mint Calvin művében, valamint az anglikán egyházban a külső szakadás pillanatától fogva egyszersmind megkezdődött azon nagy munkálkodás, a mely a belső továbbfejlődés és haladás műveiben folyton nyilvánult.

Az anglikán egyház eredetileg egyszerűen a királynak követelményéből indult ki, abból, hogy a pápai souverainitás, a pápai suprematia az angol király jogállását nem feshélyezheti, hogy a souverainitás vallási kérdésekben is nemzeti és a királyt illeti, mint a nemzet fejét; de ennél nem állott meg az angol reformatió, hanem csakhamar összeköttetésbe jutott a continensnek azon tanával, a mely a római egyháznak részben szertartásos, részben dogmatikai tételeivel való visszaélés következménye és ezek ellen való tiltakozásként merült fel. Innen az, hogy a protestáns egyházak, annak daczára, hogy mindegyikök a körülményekhez képest, a melyek közt keletkezett, némileg eltérő jelleggel és tanokkal fejlődött ki, már igen korán egymással kapcsolatba jutottak, kapcsolatba jutottak annak daczára, hogy nem lévén képesek a kor türelmetlenségéből teljesen kivetközni, néha egymással egyszersmind ellentétbe, nemcsak helyes versengésbe, hanem majdnem végleges üldözés állapotába kerültek. Mindazonáltal ép azért, mert lényegileg mindegyik más államban, más nemzet körében, más történelmi alapon alakult és fejlődött: Németországban az ágostai hitvallás közvetlenül az első. a Luther-féle reformatió alapján – Franciaországban és a Svájc nagy részében a Calvin-féle tanok és szervezet alapján – a Svájc egy részében a Zwingli-féle közvetítő nézetek alapján, a melyek később a református egyház egyik színezetébe átmentek. – majd később Hollandiában a refor-

mata egyháznak ismét egy némileg más árnyalattal, bár tanok tekintetében teljesen azonos köre mellett, Skóciában egy különálló, ámbar a genfivel mindig a legszorosabb kapcsolatban álló felfogás révén – Knox kezdeménye és a skótoknak nemzeti sajátosságai következtében – Angliában mint már említettem, maga az anglikán vallás, vagy mint magát nevezni szokta és a mint nevet mai napig is büszkén emlegeti, az angol katolikus egyház alapján megannyian mégis egymással kapcsolatban, egymással barátságban haladtak tova; és e külön egyházi szervezetek nem a felekezetek nevét, a mely e korban haeretikusnak, vagy legalább is gyanúsnak tűnhetett volna fel, hanem a confessiók: hitvallások nevét fogadták el ott, a hol magukat teljesen egységes egyházaknak nem tekintették.

Angliában azonban épen azért, mivel az angol reformáció aránylag a legfokozatosabb és legkisebb lépésekben eszközölt volt, egy ettől eltérő fejlődés történt és így következett az, hogy a nonconformity a szervezetben a hivatalos egyháztól való eltérés, az angol országos protestantismustól lassankint elterelő lépéseken és felfogásokon alapuló szervezkedés alakuljon, melynek eredménye volt azután számtalan felekezet az angol protestantismus körén belül, a melyek mindegyike az elismert, létező alakzatokat holtaknak, saját magát a hívők, a lelkek tulajdonképeni benső egyházának vallotta

Az angol protestáns, illetőleg, a mint magát nevezi, az anglikán katolikus egyház eredetileg, a mint már említettük, pusztán a fejedelem souverainitása és a pápai suprematia visszautasítása tanában vált el a római katolicismustól, majd közelebbi érintkezésbe jött Edward király alatt a continentalis és skót protestantismussal, de ennek daczára mindig mint nemzeti és pedig mint kizárólagos nemzeti egyház kívánt szerepelni. Ezzel szemben a protestáns tanok alapját képező szabad kutatás és egyéni meggyőződés eszméje, a láthatatlan egyház eszméje, a látható és külső szervezetben megtestesült egyház eszméjével szemben tagadta, hogy merőben azon minőség, hogy valaki angol, már jó keresztyénné, illetőleg jó protestánsná, már a valódi láthatatlan egyház tagjává tegye. És innen a puritanismus kifejlődése, az independensek szervezetének megállapodása, a mely egyáltalában nem ismeri el a világi hatóságnak bárminő egyházi térre vonatkozó intézkedése jogosultságát. Egy lépessel tovább, a baptista tanhoz jutunk,

úgy a mint az Angliában a XVII században nyilvánult. A baptisták már nemcsak abban láttak nehézséget, hogy valaki azért legyen az egyház tagja, mivel egy bizonyos társulathoz vagy egy bizonyos politikai kötelékbe tartozik, hanem már abban is nehézséget láttak, hogy valaki egy egyháznak tagja legyen a nélkül, hogy teljes öntudattal számot legyen képes magának adni azon egyház tanairól és hitéről, és ép azért a kisdedeket és gyermekeket az egyház körébe felvenni egyáltalában nem akarták. Még egy további lépés vezetett pl. a quaecker tanhoz, azon tanhoz, mely már egyáltalában semminemű egyházi szervezetet sem akar elismerni, a mely egyáltalában a láthatatlan egyházat akarta folyvást életben tartani, a mely a hívek mindenkori összejövetelében új és új isteni inspiráció szükségességét, új és új meggyőződés keletkezésének múlhatatlanságát vitatta, és a mely ép azért minden állandó egyházi szervezet végleges és elvi ellentétese gyanánt kívánt szerepelni. Csakhogy evvel természetesen nem akadhatott meg a folyamat. E kiválásnak minden fokán, minden új felekezet szervezkedése, megállapodása alkalmával egy-egy új határozott tantétel, egy-egy új, ha nem is dogma. – mert e szót nem volna helyes használni –, de egy-egy új határozott hittétel, formula lett megállapítva. És a ki csak a szabad meggyőződésben, ki csupán a hitben, a ki csupán az egyéni nézetben, a ki csupán az esetleges, a pillanatnyi, a világi gondokon túl emelő lelkesedésben látja a vallási nézetek vagy az egyházi összetartozás érdekeinek jogosultságát, az bárminő új confessiót. ha azt szó szerint veszi, hosszasan, állandóan a magáénak nem tekinthet. Minden felekezet, hogy úgy mondjam, egy-egy lelkesedést kitörésben vált ki az előzők köréből s állapodott meg külön szervezetben, de mindegyik azután lassankint maga is, ha az életben szerepelni akart, ha hívei az életben egymással állandóan összeműködni törekedtek, ép az emberi czélok világi volta és korlátoltsága szempontjából kénytelen volt magának mintegy határozott külső szervezetet adni, megkövesedni és úgy ürügyet szolgáltatni azoknak, a kik a lelkesedés egy új rohamában esetleg némileg eltérő felfogást vagy nézeteket tápláltak, hogy újra kiváljanak. Innen az új felekezetek folytonos keletkezése, folytonos kiválása a régiékből, a láthatatlan egyház folyvást újra meg újra megtestesítésének törekvése, a mely szükségkép csak tökéletlenre vezethet, mert minden emberi, tényleg külső kifejezésre jutó mű tökéletlen az eszmével, tökéletlen a művész, tökéletlen

a hívó lelkesedésével szemben: innen az, hogy századról-századra, nem, évtizedről-évtizedre. sőt egyes korszakokban mondhatni évről-évre új kiválások, új szervezkedések történtek, hogy a múlt század közepén a methodismus jelensége egyszerre ellepte az anglikán egyházat és százezreket, milliókat kivezetett annak köréből, a kik előbb nyugodtan és minden lelkiismereti furdalás nélkül ott maradtak volt. Innen az, hogy azután a svedenborgianusok, mystikusok számos különböző fajai, hogy pl. magában a skót egyházban az egyházi szervezet tekintetében más nézetnek Chalmers meggyőződése és vezérlete nyomán mind kiváltak addigi szervezetökből, mind új szervezetet állapítottak meg, sőt hogy pl. ma szemeink előtt egy mozgalom indult meg, a mely tulajdonkép nem is dogmatikus alappal bír, a mely tulajdonkép az elfogadott felekezeti köröktől csakis eljárásának módjára nézve különbözik és a mely ma már mint valóságos központosított egyház lép fel az «üdv hadserege» képében.

Ez tehát a felekezetek alakulásának egyik folyamata a Nyugaton, ott, a hol mindenek előtt a szabadságot tekintik bármely haladás feltételének.

A Keleten és Északon mást látunk. Ott a szabadság fogalma a vallási téren is majdnem megfoghatatlan, majdnem ismeretlen.

A hagyományhoz, a régihez, a tekintélyeshez, a megszokotthoz, a múltban megtestesített eszményhez való ragaszkodás az, a mely az egyeseket, a mely a tömegeket egyedül képes lelkesíteni, egyedül képes vezérelni, a régi jó idők. az elmúlt tökély hagyományai azok. melyek ott balsamot öntenek a lelkekbe. nem a jövő reményei. Innen az, hogy, minthogy egyrészt minden egyház és minden felekezet szükségképen határozott külső formák közt kell, hogy szervezkedjék, de másrészt minden egyház és minden felekezet, a mely él, mégis a hívek, a hozzátartozók meggyőződésében lassankint. ha észrevétlenül is, átalakul, a múlthoz való ragaszkodás, a múlt hagyományainak tisztelete arra vezeti az embereket, hogy ott, a hol a valóságos, az intézménynek megfelelő átalakulás is bekövetkezett, ez ellen tiltakozzanak, a régi formákhoz ragaszkodjanak annak daczára, hogy e régi formák régi értelmüket elvesztették. Innen a felekezeteknek lényegileg másnemű jellege a keleti egyházban, innen az, hogy a legnagyobb felekezet, hogy a raskolnikok tulajdonkép onnan indulnak ki. hogy, minthogy a szentírásnak egy új nyomtatott kiadása készült, melyben az előbbinek

nyomdahibáit kijavították és evvel együtt, ennek megfelelőleg némely már az orosz egyház előtt is túlságosan előítéletesnek látszó szertartást is megszüntettek vagy megváltoztattak, a népnek egy nagy része ebben egy haeretikus újítást, ezen egészen természetes, múlthatlan saját tisztasága érdekében, okvetlen működésében egy veszedelmes eltérést látott a régi tantól, a régi hagyománytól. Oroszországban a nép nagy tömegében a ragaszkodás a nyomdahibákhoz is, mint a vallási érzületnek egy lényeges alkateleme, egy lényeges része szerepelt; készek voltak számosan a legnagyobb szenvedéseket is kiállani, inkább vértanúsággal is szembenézni, semhogy ily merőben lényegteleneknek vagy valóban szükségeseeknek látszó módosításokat elfogadjanak, semhogy elismerjék, hogy az orthodoxia, bármiben, még egy betű magyarázatában is megváltozhassak, és ezután ennek megfelelőleg ismét újabb és újabb felekezetek, nem a tökéletesebb meggyőződés, nem a magasabb rendű remények, vagy általánosabb, felvilágosultabb felfogás nevében, hanem egyszerűen a régihez való ragaszkodás nevében váltak ki, váltak ki egyszersmind a betű szerinti értelmezés eltéréseiben, de oly eltéréseiben, melyeket nem mint újításokat, hanem a melyeket mint a legrégebbi korra, a tulajdonképi orthodox hagyományra való visszatérést jellemeztek. Itt tehát a felekezeti életnek egy egészen más légkörével, egy egészen más indokával találkozunk. Az autokratia birodalmában épen oly kevéssé lehetséges az orthodoxiát változatlanul fentartani, mint a szabadság hazájában ; a felekezetek alakulásának törvénye, hogy a lelkiismeret a külső szervezetet áttöri, ugyanaz itt is, csakhogy a meggyőzések nem előre, hanem visszafelé fejlődnek, hogy a haladásé helyett az atavismus tünetenyei tolnak előtérbe.

Hazánkban ismét ezektől egészen elütő jelenségeket látunk: nálunk a reformatió több központból indulván ki, több felekezet terjedt el mindjárt kezdettől fogva sokkal nagyobb békében, sokkal csekélyebb versengés mellett, mint bárhol a külföldön. A magyar természetnek, mondhatnám geniusnak politikai téren oly gyakran és oly fényesen igazolt sajátosságai a vallási téren is kifejezést nyertek. A magyar természetnek visszahökkenése a szélsőségektől, megmaradása a középúton, az alkotmányos jogfolytonosság iránti előszeretete a vallási történet terén is tapasztalható. A politikai történetben sem találkozunk Magyarországon absolutistikus mozgalommal, a mely a magyar nép kebeléből indult volna

ki. Úgy a mint evvel igenis találkozunk majdnem minden idegen népnél, Dániában, Németországban. Franciaországban és Angliában is: nem találkozunk szűkkeblű aristokratikus törekvéseknek népszerűségével, mint a külföldi történet számos korszakában. Nem találkozunk a demokráciát demagógiává sülyesztő törekvésekkel sem; a magyar történet mindig azt mutatja, hogy a nép széles körei érzékkel bírtak azon alkotmányos felfogás iránt, a mely a hatalmakat a különféle társadalmi osztályokban szétosztva kedvelte, a mely a jogokban való részletetésből nem akarta kizárni egyik társadalmi osztályt sem. Ép így a vallás terén. A magyar vallási történetben, magyar földről nem találjuk még a katolikus egyház kebelében sem az ultramontanizmus merev teoriajának keletkezését. A hol ezt Magyarországon látjuk, mindig idegen földről származott csira volt, a melyet itt valósággal életre kelteni tulajdonkép sohasem voltak képesek. Másrészt a protestantizmus körében sem találjuk soha mélyen meggyökerezve azon betűhöz ragaszkodó orthodoxiát, a mely a német és angol protestáns államegyházaknak időnként jellemző tulajdonságuk volt és a mely arra vezette őket, hogy saját protestáns testvér - felekezeteiket saját keblükben meg nem tűrték, hogy azokat folyvást kiközösítették és üldözték. Magyarországon ott, a hol szabadon intézkedhetett és akkor, a mikor szabadon intézkedett az állam saját sorsáról, illetőleg intézkedhetek a hívek és az egyházak saját tanaik terjesztéséről, saját szervezetökről és saját eljárásokról, mindenütt egy bizonyos türelmességet, nem közönyösséget, hanem a testvériség és közreműködés elismerését találjuk. Találjuk a négy vallás elismerését Erdélyben már igen régóta, találjuk az evangélikus és református felekezetek egyenlő elismerését és testvéries közreműködését egymással Magyarország területén. Egyik sem vált tulajdonkép a szó szoros értelmében államegyházzá. Közös, hatalmasabb ellenségük lévén, közös elnyomatás ellen kellett küzdeniök és a mi őket mindig kitünteteti Európa összes protestáns egyházai közt, e közös elnyomatás elleni küzdelem mellett nem kövesedtek meg és nem csontosodtak meg soha annyira, hogy maguk üldözőkké váltak volna, hogy maguk a gyöngébbeket elnyomni, kizárni törekedtek volna.

De ezért meg is lelték jutalmukat: meglelték abban, hogy lényeges, nagy felekezeti mozgalmak, melyek szétrepesztéssel fenyegették volna az egyházak keretét és szervezetét, Magyarországon és Erdélyben be nem következtek; meglelték

abban, hogy mindig úgy értelmezték tanaikat, hogy azok keretében a közvéleménnyel bárminő összefüggésben levők, egyháziak és világiak, előhaladottabb és hátra maradottabb nézetűek, el tudtak helyezkedni; hogy a láthatatlan egyház híveinek nem volt szükségük itt a látható egyház ellen tiltakozni, hogy az egyéni meggyőződésnek nem volt szüksége és nem volt alkalma külön kiválni és magát szembe állítani mások hitével és mások nézetével; s mindezt a nélkül, hogy lemondtak volna tanaikról, a nélkül, hogy bármikor megengedték volna, hogy azokba oly elemek vezettessenek be, melyek végre is meghamisították volna azokat, meg is tudták annyira egyeztetni a szabadság követelményeit fennállásuk rendjének követelményeivel, hogy ép e szabadság alapján a hazai közvélemény legszélesebb köreiben gyökeret tudtak verni és haladhattak az egyházi és világi elemek testvéries közreműködése mellett. Sőt nem lehetett bárki okot arra sem, hogy tőlük elbúcsúzzon, hogy kénytelen legyen azt mondani, hogy az ő törekvéseinek, eszméinek, hogy az ő felfogásainak addig, míg – mi végre Magyarországon mindig és mindenütt megvolt – lényeges vonásokban történeti alapon állott, ezen egyház és vallás meg nem felel, hogy kénytelen legyen körükből kilépni. Épen így történeti volt a magyar politika fejlődése és a történeti szempontok folyvást szemmel tartása tette lehetővé az alkotmány megőrzését, lassankint demokratikussá válását a nélkül, hogy bárhol nyílt szakadásnak kellett volna bekövetkezni. Történeti alapon fejlődtek és szervezkedtek és maradtak tehát a protestáns egyházak Magyarországon és ép e történeti alaphoz való ragaszkodásban rejlik záloga annak, hogy a jövőben is képesek lesznek feladataiknak megfelelni, és hogy nem fognak bárkit arra kényszeríteni, hogy merőben írott betűre vagy dogmára, vagy egyéni nézetre hivatkozva, egységüket, történeti szakadatlanságukat megrontsa.

És ha ebben nyerték a jutalmat, azt hiszem, hogy ebben bírják egyszersmind zálogát a jövő fejlődésnek, bírják zálogát annak, hogy virulni és gyarapodni fognak mindig, a míg hívek maradnak azon elvhez, mely eddigi működésükön mindig végig vonult, azon elvhez, hogy a testvériség hirdetésének legjobb módja az, ha az ember cselekedeteiben mutatkozik testvérnek, azon elvhez, hogy végre is a szeretet vallásának leginkább az felel meg, a ki a felebaráti szeretetet és türelmességet valóban gyakorolja azon mértékig, a melyben más az ő őszinte meggyőződését respectálja a

nélkül, hogy ezért lemondana oly elvekről, a melyeket saját múltjára és saját magaviseletére nézve mellőzhetetleneknek tekint.

Ezen meggyőződésben azt hiszem, hogy a jövő Magyarország nem újonnan alakuló, nem a létező keretből kiváló felekezeteké, hanem a fennállóké, a melyek a «felekezet» nevét is büszkén elfogadhatják és ebben sértést nem lehetnek, mert a felekezet mindig annyit jelent, mint fél, és felek nélkül az egész és összes és kerek igazság elérésére soha remény sem lehet.